

PRIKAZI I OSVRTI

GRAČANIČKI GLASNIK
časopis za kulturnu historijuBroj 52
Godina XXVI
Novembar, 2021.
[str. 151-156]

© Monos 2021

Mario Katić, Domorodci i gospodari. Historijsko-antropološka studija stvaranja bosanskohercegovačkog grada Vareša

Buybook, Sarajevo/Zagreb, 2020, 144. str.

U posljednje vrijeme evidentno je pojačan interes za proučavanje lokalne historije, više urbanih, a nešto manje i ruralnih sredina. Realizirane su studije dosljedne naučnom metodu koje, umjesto kvantitet, akcentiraju kvalitet što itekako pozdravljam. Jedna od takvih jeste i historijsko-antropološka studija Marija Katića koja, složili bismo se s recenzentom Harizom Halilovичem, posjeduje etnografsku dubinu i historijsku širinu koje se odlično nadopunjuju. Ova knjiga, podijeljena je na pet poglavlja i niz potpoglavlja. Pored "Uvoda" i "Zaključnih razmatranja", ilustrirana je s nekoliko fotografija i mapa starog Vereša, obogaćena popisom literature i "Bilješkom o autoru". Objavljena je 2020. godine u okviru biblioteke Memorije sarajevskog Buybooka.

Knjiga metaforički govori o *domorodcima*, tj. običnim građanima starog, specifičnog gradića Vareša i novih *gospodara*, tj. austrougarske vlasti i monarhijskih kapitalista na prijelomu dva stoljeća. Fokusrana je na austrougarski utjecaj na razvoj i urbanizaciju grada, industrijalizaciju, ali i korjenitu promjenu života, tj. svakodnevice stanovnika Vareša. Pri tome, autor se odlučio na *bliski susret* antropologije i povijesti, za multidisciplinarnu analizu, pri čemu se etnografski podaci oživljavaju naučnim, historijskim saznanjima.

S ciljem nužne povijesne kontekstualizacije, Katić ukazuje na rezultate istraživanja, posebno Iljasa Hadžibegovića i Dževada Juzbašića o razvoju gradova krajem XIX i početkom XX stoljeća u Bosni i Hercegovini. Te sredine karakterizira spoj agrarnog i sitno-zanatlijsko-trgovačkih elementa, pri čemu pomenuta čaršija postepeno biva potisnuta od "novog, europskog društva". Uprkos značajnim promjenama koje su se, između ostalog, odrazile i na brojnost stanovništva kao i vjersku i etničku strukturu, zatečeni esnafski mentalitet urbanih sredina

vrlo sporo se mijenjao. Moderna građanska klasa se razvijala vrlo slabim tempom, dok je domaće stanovništvo u tome malo participiralo. Međutim, Katić ističe da Vareš po mnogo čemu predstavlja iznimku. Kao važan industrijski centar i dominantno katolička sredina, zakonski privilegovana tokom tzv. osmanskog perioda, Vareš takav položaj nastoji zadržati i nakon dolaska novog *gospodara*, Austro-Ugarske Monarhije.

Ključni izvor saznanja o Varešu na prijelomu stoljeća jesu dvije etnografije koje nam omogućavaju da iz rakursa *domorodca* vidimo osnovne značajke izmijenjenog političkog i privrednog konteksta, društvene zajednice, grada i svakodnevnog života pojedinca i njihove autopercepcije. To su urbanoantropološke studije Varešaka Mije Žuljića i Josipa Tokmačića, za koje autor kaže da su riznica neupotrijebljenog znanja o *starom* Verešu.

Katić polazi od hipoteze da su kolonijalni pristup i primijenjene metode Monarhije, s ciljem "pripitomljavanja malog Orijenta", izazvali dramatične promjene cjelokupnog društvenog, kulturnog i identitetskog profila stanovnika, promjenu porodičnih i međukomšijskih odnosa, oblikujući novog čovjeka-*fabrikanta*. Nosioi industrijske proizvodnje u vrijeme osmanske uprave, vareški *domorodci*, nakon 1878. godine, gube na važnosti, propadaju kao društveni sloj i postepeno se prilagođavaju novonastalim uslovima. Postaju "mlinsko kolo u doba parnog stroja", relikv prošlosti, čime se eliminira i posljednji otpor planskom iskorištavanju rudnih bogatstva. Otvaranjem prve visoke peći, tj. željezare u Kralupima pored Vareša, 1890. godine, iščezava *stari* Vareš. Upravo o njemu, ali i aktuелnoj transformaciji i grada i njegovih stanovnika pišu učitelj Žuljić i građevinski tehničar Tokmačić.

Žuljićev rukopis, danas pohranjen u dokumentaciji Odjela za etnologiju HAZU, nastao je pod pokroviteljstvom Jugoslavenske akademije nauka i umjetnosti u Zagrebu i to prema uputama *Osnove za sabiranje i prou-*

čavanje građe o narodnom životu (1897) Antuna Radića (r. 18968–u. 1919), utemeljitelja hrvatske etnografije. Međutim, Žuljićeva etnografija značajno odstupa od planiranog. Umjesto na tradicijsku kulturu i ruralno područje, on se fokusirao na drugu društvenu skupinu, na radnika, i urbanu sredinu, s ciljem da spasi sjećanja na *stari* Vareš i njegov način života. Kao svjedok i sudionik procesa transformacije rudarsko-obrtničkog konteksta u urbani, Žuljić piše o specifičnom spoju ta dva svijeta u rudarskom Varešu početkom XX stoljeća. Svoja zapažanja objavljivao je i u našem *Glasniku* Zemaljskog muzeja.

Katić je u posebnom poglavlju izdvojio izuzetno zanimljive dijelove Žuljićevog rukopisa u kojima donosi detaljan opis Vareša (ulica, mahala, česmi, čaršije, kuća "brez reda"), detalje o broju stanovnika, njihovoj konfesionalnoj pripadnosti, specifičnostima tzv. paroškog vareškog govora (upotrebi slova p umjesto f) i slično. Također, odabrao je dijelove rukopisa u kojim se govori o svakodnevi Varešaka, odnosu *domorodaca* prema "Švabi" kojem Žuljić harami. Kaže: "Aram mu bilo, kad umije Austrija, nam su tam oni govorili, i obećavali *daćemo Van sve Vaše zemlje i šume* pa nam ji poizotimaše. Ama baš bi nam sad ovog vakt mlogo valjale, ma eto ji malo kom dodijeliše. Nema ti pajde ni moliti, ni pisati, ni govorit, dandanas su oni sve seb priuzeli; mi zar ovako zavrijedili, pa pala, Bogu, nijesmo more bit nista boljeg ni zaslužili."

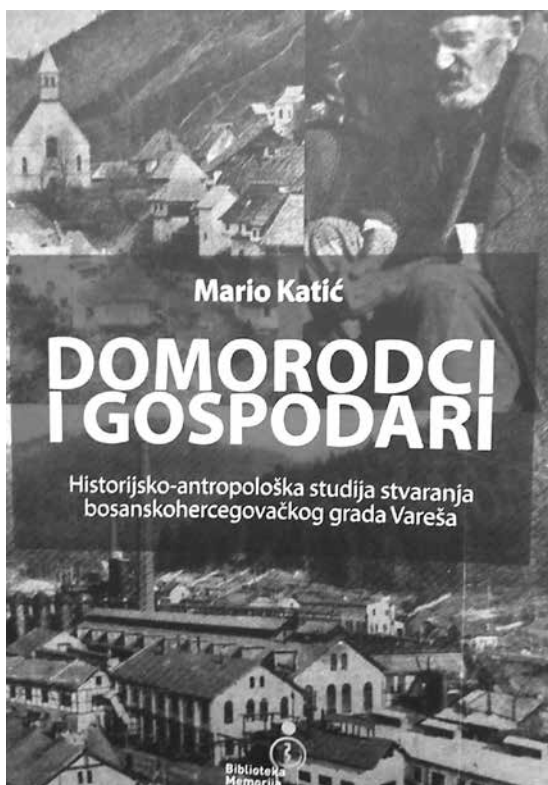
Žuljić piše na koji način i od čega žive Varešaci, kako izgleda radni dan radnika, tj. majstora i kovača, rudara, vignjara, majdandžija, krečara, čumurdžija, kolara, radnika u željezari, ali i kahvedžija, trgovaca i zanatlija u čaršiji za koje kaže da žive znatno lakše. Saznajemo detaljno kako funkcionira vareško domaćinstvo, ko prvi ustaje, što se prvo čini, kako se odijevaju, kada liježu na počinak, kako se odmaraju i druže. Bilježi: "Umiva se svaki dan: niko neće ni za kavu sjesti dok se ne umije: a ne češljaju se svaki dan. Ženskinje

se obično češlja dvač na nedilju: srijedom i subotom, a ima mlagarije pa se češlja svaki dan.” Posebnu pažnju Žuljić je posvetio i “svakidašnjem život žene u jednog fabrikaša”, ukazujući na njihove obaveze u porodici, u kući i van nje.

Katić je izdvojio dio u kojem Žuljić piše o vjerskim objektima i religijskom životu Varešana, za koje kaže da savjesno vrše vjerske obaveze. “Na ispovijest i pričest idu skoro svi odrasliji, pa je velika rijetkost čuti da se neko od katolika u Varešu odrekao crkve”, pri čemu se, bilježi Žuljić, “ako se pojavi nekie bežbožnik u Varešu, svi se zgroze nad njim, svi u njemu vide strašilo i grdobu ljudsku”. Ističe da su se “i onda kao i danas” muslimani i katolici u Varešu “dobro pazili” donoseći priču od zvonu u katoličkoj crkvi koje je donio i poklonio “neki Turčin iz Vareša” iz dalekog vojnog pohoda i kojem “nije bilo mrsko niti teško odonud u Vareš donijeti zvono teško sedamdeset oka”. Piše i o vareškim pravoslavicima, (“desetak kuća”), koji se “nijesu davno u Vareš naselili” i koji se “po govoru pravilnijem i sličnijem književnom jeziku” razlikuju od katolika.

Na kraju Katić donosi kraći Žuljićev zapis o tvornici, tj. željezari u Kralupima, za koju kaže da je najmodernije i najveće preduzeće i glavni izvor zarade vareškog stanovništva. Međutim, konstatira da u Vareškom dioničarskom društvu željezne industrije Varešani “nemaju ni jedne jedine akcije”.

Za razliku od savremenika Žuljića, Tokmačić o *starom* Varešu piše svoju višetomnu, vrlo iscrpnu etnografiju, na osnovu razgovara sa svjedocima ili dobro informiranim sugovornicima tokom 1960-ih godina. Tri sačuvana toma ovog rukopisa, na kojem je radio više od tri decenije, danas se nalaze u Franjevačkom samostanu u Visokom. Tokmačić kao i Žuljić ima “spasilačku misiju”, nastavlja i nadopunjuje svog prethodnika i

nudi etnografsko insajderski pogled na Vareš od kraja XIX do sredine XX stoljeća. Za razliku od Žuljića, nema zadani metodološko-teorijski okvir nego radi prema sopstvenom nahodjenju. Piše o temama koje se same nameću tokom brojnih razgovora, ali ih nesumnjivo bira i pod utjecajem značajno drugačijeg društveno-političkog konteksta. Tokmačić bilježi da zbog svog istraživanja doživljava snažan pritisak tadašnje, komunističke vlasti i da je zbog toga postao predmet interesa i praćenja službe bezbjednosti.

Tokmačić također piše o izgledu Vareša, glavnoj ulici, čaršiji, uskim sokacima, duvaonicama (peći za topljenje gvozdene rude), majdanima (kovačnice), vignjevima (kovačka ognjišta) i vodenicama uz rijeku Stavnju kao i novoizgrađenim objektima. Piše o životnoj svakodnevicu, nevidljivim, ali osjetnim granicama među stanovnicima, kame-

nom mostu kao međašu koji odvaja katoličku od muslimanske četvrti. Jasno razlikujući stambeni, obrtnički i trgovački dio čaršije, Tokmačić bilježi da su se muslimani rijetko kretali katoličkim dijelom grada i obrnuto dok "zajedničkih razonoda i zabavnog života nije bilo". Pri tome, dvadesetak dućana i dućančića u vareškoj čaršiji vodili su uglavnom muslimani i pravoslavci, dok su se katolici bavili rudarenjem i preradom rude. Varešani su se najviše bavili rudarskim, talioničarskim i kovačkim zanatom što će se, bilježi Tokmačić, značajno promijeniti otvaranjem prve visoke peći. Na taj način, domaći obrt je paralisan, a tradicionalne duvaonice, majdani i terzijske (krojačke) radnje se polako gase dok brojni kovači, smečari i plavači topioničari postaju bravari, tokari ili ljevari.

Za razliku od Žuljića, Tokmačić se vraća nešto dalje u prošlost, ističući da je Vareš bio miljenik osmanske vlasti uživajući određene povlastice. Slanjem posebnih depeša u Istanbul kao suverenu prijestonicu i nakon dolaska austrougarske vlasti, nastojao se zadržati takav status. Otpor rudara i kovača promjenama, koje je od samog početka nagovještavala nova vlast, osigurao je da se do 1896. eksploatacija rudnika uglavnom odvijala "na stari način". Međutim, istovremeno su vršena sistematska snimanja i premjeravanja, hidro-snimanja na rijeci Stavnji, sondiranja terena na njenim obalama i slično. Godine 1889. započinje izgradnja i razvoj Vareš Majdana što će, zajedno sa izgradnjom željezničke stanice, 1895., biti povijesna prekretnica koja će označiti raskid sa *starim* Varešom. Katić je iz Tokmačićevog rukopisa izdvojio i dio u kojem piše o radničkom štrajku 1906. godine, nezadovoljstvu postojećim uslovima i dvanaestočasovnim radnim vremenom, značajno težim uslovima rada nego u drugim dijelovima Monarhije, nejednakom odnosu i manjim primanjima domaćih radnika i slično.

Tokmačić piše i o svakodnevicu Varešana i njihovom slobodnom vremenu, tradiciji ispijanja kafe i posjetama kafanama, atmosferi i

običajima u ovim specifičnim centrima društvenog života. Također, osvrće se na organiziranje kulturnih društava, navodeći da im je cilj bio "podizanje zamlre nacionalne kulture i prosvjete". *Narodno društvo "Zvijezda"*, tj. *Hrvatsko pjevačko, tamburaško društvo "Zvijezda"* osnovano je 1896. godine. Društvo je, navodi Tokmačić, bilo pokretač kulturnog i zabavnog života i na njegov rad značajno je utjecala Katolička crkva. Od 1911. djelovalo je i društvo za tjelovježbu *Hrvatski soko* čiji su članovi nosili posebnu odoru, specifičnu odjeću i kape s hrvatskim grbom.

U Varešu su tokom promatranog perioda djelovali i *Srpska čitaonica* (od 1898.) s ciljem "gajenja nacionalne tradicije" kao i *Ki-raethana*, tj. *Narodna muslimanska čitaonica* smještena u Jamakovom hanu, čiji je osnivač bio poznati vareški trgovac hadži Mujaga Salletović. Ova ustanova se bavila humanitarnim radom i posebno pomagala siromašnom vareškom stanovništvu. U prostorijama tzv. Čiraethane, zabilježio je Tokmačić, često je boravio i guslar koji je uz zvuke ovog muzičkog instrumenta "obnavljao uspomene na minulu prošlost u kojoj je isticao zaslužne muslimane Bosne".

U svojoj analizi podataka Žuljićevog i Tokmačićevog rukopisa, rekonstrukciji odnosa *domorodaca* i *gospodara* Katić ističe da je Austro-Ugarska Monarhija, kao kolonijalna sila, utjecala na dramatične promjene cjelokupnog društvenog kulturnog i identitetskog profila stanovništva i njihove svakodnevice. Za valjanu analizu informacija koje pružaju ove etnografije nužna je njihova povijesna kontekstualizacija. Pri tome, treba imati na umu njihovu ograničenost, tj. subjektivni i emocionalni rakurs njihovih autora. Usprkos tome, Katić smatra da to nikako ne može dovesti u pitanje relevantnost pomenutih rukopisa kao svojevrsnih povijesnih izvora koji potiču na razmišljanje, istraživanje i raspravu koja ne mora polučiti nedvojbenim i konačnim odgovorima na postavljena pitanja.

Katić, podcrtava da je ove etnografije nužno promatrati u širem kontekstu slabljenja i odlaska Osmanskog Carstva u kojem Vareš predstavlja "dominantno kršćansko naselje, čija se privreda, ali i način života temeljio na rudarsko-majdanskim obrtima" i u kojem je 1819. izgrađena prva katolička crkva od kamena. Podsjeća da je Saski zakon Sulejmana II (r. 1642 -u. 1691) omogućio da rudari i prerađivači željeza imaju povlašten položaj, čineći poseban stalež. Pozivajući se na povijesne izvore, Katić ukazuje da je Vareš s 182 domaćinstva jedina bosanskohercegovačka varoš koja nadilazi svoje srednjovjekovne okvire i s razvojem industrijske proizvodnje izrasta u pravi urbani centar tokom austrougarskog perioda. Tada u Varešu, koji i tokom osmanske uprave ima urbanu katoličku cjelinu, jača dominacija katolika, gradi se monumentalna crkva u centru grada i, u uslovima kada religija prožima "i dan i život", funkcionira kao "dijelom podijeljeni grad".

Na život i rad kao i razvoj Vareša presudnu ulogu imala je politika novog *gospodara* koji nastoji maksimalno iskoristiti postojeće domaće prirodne i ljudske resurse. Istovremeno, svjesno se onemogućavala izgradnja industrije u Bosni i Hercegovini, one koja ne bi bila isključivo bazna nego bi se bavila višom obradom rude i realizirala konkretne proizvode. Merkantilistička uprava Monarhije i položaj Bosne i Hercegovine, smatra Katić, može se objasniti modelom koji je u naučni diskurs uvela Katherine Verdery analizirajući položaj Transilvanije u Monarhiji, model takozvane interne kolonije koji po bliže objašnjava izrabljivački odnos centra i periferije. Sistematska i pojačana eksploatacija rude u Varešu ima za cilj, ne razvoj održivih i profitabilnih industrijskih postrojenja, nego intenzivniju distribuciju željezne trude i sirovog željeza austrijskim i ugarskim željezarama i to po cijeni koja je teško pokrivala elementarne troškove.

Takva dominantna pozicija *gospodara* utjecala je na svakodnevicu *domorodca* i

ne samo da je mijenjala, nego je i temeljito preoblikovala njegov način promišljanja, doživljaja i ekspanzije sebe i zajednice kojoj pripada. To je period uspostave *novog* Vareša, *novog* čovjeka tj. radnika kao i snažnijeg oblikovanja kolektivnog identiteta, međunacionalnih i međureligijskih odnosa. U slučaju Vareša, pomenuti tranzicioni proces oblikovao je fabrikanta iz urbanog sloja u kojem dominiraju obrtnici i majstori, a ne seljaci. To je ipak bio proces dugog trajanja, ističe Katić, obilježen značajnim otporom postojećeg esnafskog sistema koji je nastojao da zadrži život i rad u svojim rukama i spriječi ulazak *gospodara*, tj. moderne industrije u Vareš. Ipak, to neće biti dostatno nego će se, posebno nakon nacionalizacije šume i davanja koncesije stranim ulagačima, postepeno ugasiti stari zanati, zatvoriti radnje i radionice, primorati radnici da se prekvalificiraju i zaposle u "Werk". Promjena rada, zaključuje Katić, značajno je utjecala na cjelokupni društveni, religijski i zabavni život, tj. slobodno vrijeme *domorodca*. U takvom kontekstu odvijao se i proces snažnije identitetske imaginacije koji je formirao i subjektivni pogled na samog sebe kao i širu, nacionalnu zajednicu. Pri tome, ukazuje autor, izmijenjen je i položaj i uloga žene, supruge, majke i sestre fabrikanta. Njihov svijet se također izmijenio i one su preuzele značajan dio obaveza koji su do tada nosili muškarci.

Katić ističe da je industrijalizacija imala negativan utjecaj na okoliš, ali i fabrikanta, općenito njegov život pa i sam fizički izgled. Mijo Žuljić o njima piše kao o "mučenicima" koji rade u uslovima ravnim paklu, ukazujući na "jadni i čemerni život rudara". Kod Žuljića prepoznaje bijes, ali i očaj *domorodca* koji postaje svjestan svog nepovoljnog položaja i izrabljivačkog odnosa u koji biva upleten. U uslovima nejednake dinamike složenih procesa napretka i očiglednog propadanja, izgradnje i nazadovanja, osiromašnja i obogaćivanja, opet se dijeli grad, i dalje na kršćanski i muslimanski dio, ali sada i na

stari Vareš i moderni Vareš Majdan, čaršiju i fabriku, na narod i gospodu, "Nas" domaće i "Druge". Sve to činilo je promatranu društvenu zajednicu izuzetno kompleksnom, višeslojnom, ali istovremeno, uz neosporivu mogućnost različitog razumijevanja i tumačenja, vrlo postojanom.

Očigledno je Katić tokom svog istraživanja s pravom bio *zabljesnut* velikim potencijalom i zanimljivim detaljima rukopisa Mije Žuljića i Josipa Tokmačića kao vrlo rijetkih i vrijednih izvora, koji omogućavaju da se na mikro nivou, iz ugla participanta sagleda transformacija Vareša i preokret u životu njegovog stanovništva, promjene u svim "godišnjim i životnim običajima" običnog čovjeka. Svojom naučnom analizom, interpretacijom i kontekstualizacijom informacija koje crpi iz ova dva rukopisa Katić ubjedljivo dokazuje kako se mijenjala pomenuta zajednica u uslovima u kojima *gospodar* instrumentalizira-

ranim procesima stvara kontekst, a *domorodac* pokušava da se u svemu tome što bolje snađe. Na koncu, primjer Vareša vrlo je vrijedan doprinos razumijevanju razvoja i uspostave nove vizure urbanog krajolika Bosne i Hercegovine na prijelomu dva stoljeća.

Knjiga koju toplo preporučujem zaintrigirat će različite čitalačke krugove, od onih naučnih do onih koji iz različitih razloga interesira ovaj bosanskohercegovački rudarski kraj ili se neposredno ili posredno identificiraju s njim. Preostaje nam da budemo strpljivi do najavljenog objavljivanja cjelokupnog rukopisa Mije Žuljića kao i publiciranja rezultata Katićevih istraživanja *savremenog* Vareša. U međuvremenu, bit će korisno, sigurna sam, potražiti i konsultirati Ivankovićevu knjigu *Vareš i vareški kraj kroz stoljeća* (Vareš: HKD Napredak, 2019).

Dr. sc. Dženita Sarač-Rujanac